

A debreceni disputa.

I.

Aki a korok tartalmát képező ellenmondásokat és összevisszáramokat bogozza, figyeljen a műfajokra. Mivé torzította egy kor az örök kereteket? Milyen új műfajt teremtett; az előd kor melyik műfaját ejtette el? Kérdések, amelyekkel egy kor irodalmi igényét, az egyéniségek szabad kifejlődését megszorító szociális erőket mérheted fel. Az egyéniség az „örök emberi” korokat-tagadó megnyilatkozása. Két ember század, osztály, nem, nemzetiség fölött is rokon lehet s osztály, nem, nemzetiség ellenére is idegen. A műfajokat azonban társadalmi és kulturális igények teremtik. Ők a meder, amelybe társadalom, hagyomány és kultúrszint a természeténél fogva lázadó művészt belészorítja.

De ha így van, mi világíthat mélyebben egy kor jellegébe, mint kihalt műfajai? Csodálatos elgondolni: volt egy igény, amely nincs többé. A legderekabb elmék pazarlódtak olyan dolgokra, amelyek előttünk értelmetlenek, olvasók kerestek műveket, amelyek ma senkinek sem kellenének. Valami elmúlt az emberiségből, amit eredeti jelentőségében nem lehet föltámasztani. Az a legjellemzőbb ránk, ami csak az enyém. Az a legjellemzőbb egy korra, ami csak az övé.

A debreceni disputát én nem szorítanám be a magyar dráma fejlődés-történetébe. Nehéz megmondani: mi a külön műfaj kritériuma. Úgy gondolom, nem annyira a megjelenés alakja a döntő, inkább az igény, amely az írók közlésre ösztökélte. Egy vezércikk vezércikk marad, ha regénnyé fujod is. A debreceni disputa műfajilag is disputa. Embereket szegez egymás ellen, de nem úgy, mint a dráma, amely élettendenciák felelésében mutatja be a teljes életet, hanem mint a meghamisított országgyűlési napló, amely előtt a pártérdek lebeg.

II.

Nyilvános vitatkozásokat ma is rendeznek, de nincs olyan naiv ember, aki mást látna bennük, mint kialakult meggyőződések dialektikai erőpróbáját. Az a hit, hogy egy vita során az igazságnak kell kiderülnie, nincs meg többé. Nincs olyan közönség, amely nem foglalna előre állást, ma mindenki a maga pártelfogultságát vinné a küzdők mögé. A tájékozottság betegségében szenvedünk; mit bilenthetne ki bennünk egy szó-duellum?

A reformáció kora azonban egy zárt rendszert döntött össze, kiszaladt az emberek alól a régi alap s aránylag tohonyább szellemeknek is új igazságok után kellett kapkodniok. A közszellem ellenállhatatlanul keresi a nyugalmi helyzetet. Régi nyugalmi helyzetéből kibillentették, s ő új egyensúlyt vár apostolaitól. Az elrugott formulát helyettesítő új formulát követel. Mondatokat akar, amelyeket családjában s barátai közt a színbölcsesség látszatával csepegtethet el. Megnyugodni akar s nem gondolkozni. Hinni s nem kételkedni.

A hitviták mögött bizonyára ott settenkedett a szociális érdek s az egyéni intrika, az összecsapók már nem csupán az igazságot keresték, inkább a maguk hírnevét védték, de a publikum őszintén érdeklődött, az ő várakozása nélkül a hitviták nagy jelentősége meg nem érthető.

Luther kezdte, s a mi Wittenbergát járt prédikátoraink nem maradhattak mögötte. A hitvita legősibb alakja a felelősségrevonás volt. A pápisták előfogták a reformátort: „hogymerted ezt és ezt az eretnekséget tanítani!” — A jámbor aztán védte magát, ahogy tudta s különösen bátran, ha az urak közt is akadt pártfogója. Így állt helyt Heltai elbeszélése szerint szegény Szántai mester Martinnal szemben. Tehette, a fejedelem idejekorán megszóktatta az urak és barátok haragja elől. Az igazi hitviták azonban akkor harapóztak el, amikor a győztes protestáns papok hozzálátnak, hogy hitelveiket végleg tisztázzák, 1550. és 1570. közt a teológiai disputa nyilvános látványosság, mint ma a színház. Egymást érik a hitviták. A lutheránus Erdélyt új tanok kezdik ki. Stancaro Heltaival perel, a parasztos Kálmánchechi, Dávid Ferencel akad össze. Az enyedi kastélyban az országgyűlés rendezte vitát. A gyulafehérvári, nagyváradi, pécsi disputákról már hivatalos jegyzőkönyvek maradtak ránk.

Ezek a jegyzőkönyvek azonban, legalább külszin szerint, a hitellességre törekednek. A debreceni disputa unitárius szerzőjének jött a gondolata, hogy egy koholt disputával áll elő. Elmondja, hogy győzte meg Dávid Ferenc Méliusz Juhász Pétert, s hogy hányt ki a kálvinista pápát a felkelt polgárság abból a Debrecenből, ahol valóban egy pillanatra sem ingott meg tekintélye. Költ egy vitát, s oly ügyesen csoportosítja a szembenálló érveket, ahogy egy valódi vitában aligha sorakozhattak volna; közben a moralitások példájára ellenfele erkölcesin is csip egy hatalmasat. Nemesak a vitát dialogizálja, de keret-történetet ír a vita köré. Erkölcesikben is megtépázza azokat, akiket hitelveikben porondra fektetett.

III.

A debreceni disputa magvát egy modern drámaíró is tovább ceiráztathatná. Az egyik oldalon a konok, vasfejű Juhász Péter, akinek elég volt a zürzavar, le szeretné horgonyozni a spekuláció áramára hagyott lelkeket. A forradalom lezajlott, neki a bizonyosság kell. Dogmatikus befejezettségre tör. Nem hiába csúfolták Péter pápának, ő a zárt egyház igényét jelentette. Ha rajta állt volna, kard-

élre hányatja a testvér-eretnekeket. Szemben vele Dávid Ferenc a forradalom eleven szelleme. Hatalmas tehetség, aki katolikus neveltetését elrugván, hitek és kétélyek forgószelén repül a dévai börtönig. Az apja varga volt s az ő pályája is demokrata karrier. Tömegeket delejez, öreg tudósokat ránt magával. Befelé örökös ujrakezdő hév, kifelé ellenállhatatlan meggyőző erő.

Elképzelhető, hogy dolgozna fel egy modern író e két szellem összeadását. A debreceni disputára az a jellemző, hogy nem így dolgozta fel. Nem az összeadás esztétikai szépségére, külső jellegére figyelt, hanem a vitából kibontakozó igazságra. Élesen gúnyolja Méliust, de a vitában elég objektíven adja elő érveit, annyira, hogy a mi szemünkben inkább az unitárius ellenfelek néhány kérdés kelepceje tűnik kicsinyes szófacsarásnak. A végén persze leszedi a kálvinistákról a keresztvizet, de azért vigyáz, nehogy semmitmondó érvekkel szemben bizonyítsa be az unitárius-igazságot. Pedig a megelőző jellemrajz után megtehetné. De úgy látszik, a kor teológiai tájékozottsága ezen a ponton több objektivitást követelt. Erkölcsiekben rágalmazhatott vigjátékiró módjára, de a hitvitát nem ránthatta le a vigjáték szintjére.

Ez a vita-jelenet (a mű kétharmad része), a maga nemében kitűnő. Hogy indul Mélius nagy garral, hogy inognak meg hívei, az utolsó vitázó áttérésével hogy dől el a vita sorsa: öröm nézni a kitűnő kompozíciót. S közben nem mered hideg fejtegetésekbe a disputa. Az élet csapkod a debreceni templom vitázói körül. Méliusék diszes takaróju és magasabb székekben ülnek s gyalázzák a parasztokat. Péter pápa és Varga Ferenc előimája közt nagyszerű ellentét van. Az egyik hírében, nevében, házában akar megmaradni, a másik ellenfelei megvilágosíttatását kéri. A város birái Dávidhoz húznak, paraszt eszük bele-belekottyán a vitába, ők jelentik itt a demokrata okvetetlenkedést, de igazságérzetet is. A vitázók háta mögött a parasztság hullámszik és morog. Ez teszi Juhászék számára kinosan-fontossá a vitát. Bizony kihányják őket Debrecenből, ha alul maradnak.

Jellemzés dolgában nem marad ez a mű a tizenkilencedik század kora vigjátékai mögött, ha nem is a jellemzés a célja. Méliust a legérzékenyebb oldaláról támadja. A megülledett, földhöz-házhoz, egyházi javakhoz húzó papot figurázza ki benne, akinek a polgárnyugalma idegenkedik a hitvitáktól, nagy hanggal pótolná az érvelést s ha a biblia nem fog Dávidon, „mindjárt papi átkával megátkozta”. Az eretnek, aki polgár akar lenni s hogy az lehessen, pápáskodnia kell: lehetett-e hatásosabban gúnyolni ki kora szemében Méliust. S a részletekben is mennyi jó megfigyelés. Még a dékány mondása is, hogy odasuhint. „A Luther papokon oly dalin áll a sapka, mint a hajlott nyestes kalap a vitézlő emberek fejében, de a szegény pápista-papoknak gyakran még a szél is kifujja fejből”.

A nyelv erőteljes, nem annyira irodalmi, mint a szépprózairóké. Tolnak és valák nélkül szalad, épp ezért közelebb jut hozzánk. Kitűnő szólásokkal gazdag: „Ha rá nem vigyázunk, leesik a gazda-

asszony fejéből a gyöngyös fedél”. „Non est fides in paraszt, sicut piscis in haraszt”. „Megrágta az eb a szíjat”. „Nem az eben áll a kövér ló halála”. Heves élet áll e művecske mögött, s ha a vita-jelenetben az életábrázolás visszaszorúl is, csak az igazság-keresés igényének ad helyet.

Egyik oldalon az emberi cselekedetek szabadszáju, minden rosszat föltételező beállítása, másik oldalon a nyughatatlan igazságszomj: a tizenhatodik század egyik legjellemzőbb antagozímusa lepleződik le ebben a disputában.

IV.

A tudományhoz sem jó túlközel hajolni. Messziről: zárt rendszer, mindenre biztos felelet. Közelről alig kijelölt parcellák, óriási eke-töretlen mezőségek. Orvos koromban megdöbbenve láttam, hogy olyan tudományok, mint az elmekörtan, a keretek fölállításáig sem jutottak el. Minden eredményük a látható tények nomenklaturás átfogalmazása. Félek, hogy a magyar irodalomtörténet-írással sem állunk jobban. Annyi nagy erőfeszítés, s mit értünk el? A kortársak értékelésében át-áttörtük a jelenségek kérgét, de elhúztunk korokról csak adat-szagú vélekedéseink vannak, alig egy-két nagy írónk körül tudtuk az élet illuzióját fölesiholni. Az irodalmi jelenségek hajdani fontosságát, a múltban a jelent nem tudjuk éreztetni.

Itt a tizenhatodik század! Műalkotásai mint különböző műfajok első magyar kísérletei könyveltetnek el. Egy születő irodalom dadogó kezdései. Ez a fölényes álláspont engem bánt. Nem vagyok irodalomtörténész. Az én törekvésem a hajdani aktualitást idézni fel a halott jelenségekben. Hiszem, hogy az időtlen szellem szemében nem minden dadogás, ami egy későbbi kor ízlésén át annak látászik. A tizenhatodik század az emberiség egyik legössze-zöttebb, legtöbb arcú kora. Emberei szenvedély, hit és akarat irányában is túlméretezettek. Hiányozhat-e írásaikból ez az életbőség? S ha nekünk nem is világítanak, nem voltak-e hajdan igaz szikrák, erős életek kipattant fényjelek? Inkább növezzem meg a múlt dolgok fontosságát, minthogy adattá kicsinyítsem őket. A nagyítás közel hoz!

A debreceni disputa intés nekem. Egy kor jelenségei közt nem lehet válogatni: ez fontos, ezzel foglalkozom, ez nem fontos, ezzel nem. Nagy költők olykor jelentéktelennek tűnő verseikbe rejtették el a lelkük kulesát s halott korokat olykor jelentéktelennek tűnő műveken át lehet megérteni.

Németh László